

DOI 10.31558/2307-2318.2019.3.8

УДК 330.341

Фоміна О.О., к.е.н., доцент, докторант, ДВНЗ «Донецький національний технічний університет»

Проданова Л.В., д.е.н., доцент, професор, Черкаський державний технологічний університет

ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНІ ЧИННИКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

Визначено особливості духовно-релігійних чинників українського суспільства, які можуть впливати на економічну поведінку людей та економічний розвиток країни. Для досягнення поставленої мети в статті застосовано загальнонаукові методи формальної логіки, зокрема аналіз і синтез – для з'ясування особливостей відносин макро- та мікрорівнів крізь призму релігійної складової. В роботі застосовано статистичні методи, зокрема для аналізу абсолютних показників кількості, показників динаміки та структури релігійних організацій в Україні. Для характеристики релігійної економічної поведінки українського соціуму через принципи раціональності, прагматичності мотивації та еквівалентності обміну використовувався метод наукової абстракції. Завдяки методу системного аналізу виявлено зв'язок між релігійною економічною поведінкою соціуму та його економічним розвитком і зроблено висновок про тривалий час формування ціннісних орієнтацій суспільної взаємодії, мотивації до продуктивної праці в суспільстві, зокрема під впливом духовно-релігійних чинників.

Ключові слова: економічна поведінка, духовно-релігійні чинники, цінності, релігійна самоідентифікація, соціально-економічний розвиток, раціональність, прагматичність мотивації

Фомина Е.А., Проданова Л.В.

ДУХОВНО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ФАКТОРЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОВЕДЕНИЯ УКРАИНСКОГО СОЦИУМА

Определены особенности духовно-религиозных факторов украинского общества, которые могут влиять на экономическое поведение людей и экономическое развитие страны. Для достижения поставленной цели в статье применены общенаучные методы формальной логики, в частности анализ и синтез – для выяснения особенностей отношений макро- и микроуровней сквозь призму религиозной составляющей. В работе использованы статистические методы, в частности для анализа абсолютных показателей количества, показателей динамики и структуры религиозных организаций в Украине. Для характеристики религиозного экономического поведения украинского социума через принципы рациональности, прагматичности мотивации и эквивалентности обмена использовался метод научной абстракции. Благодаря методу системного анализа выявлена связь между религиозным экономическим поведением социума и его экономическим развитием и сделан вывод о длительном формировании ценностных ориентаций общественного взаимодействия, мотивации к производительному труду в обществе, в частности под влиянием духовно-религиозных факторов.

Ключевые слова: экономическое поведение, духовно-религиозные факторы, ценности, религиозная самоидентификация, социально-экономическое развитие, рациональность, прагматичность мотивации

Fomina O., Prodanova L.

SPIRITUAL-RELIGIOUS FACTORS OF THE ECONOMIC BEHAVIOR OF THE UKRAINIAN SOCIUM

The peculiarities of spiritual and religious factors of Ukrainian society are determined, that can influence the economic behavior of people and the economic development of the country. The article used general scientific methods of formal logic to achieve this goal, including applied analysis and synthesis - to determine the characteristics of macro and micro levels of relations through the prism of the religious component. The paper used statistical methods, including analysis of the number of absolute figures, the dynamics and structure of religious organizations in Ukraine. The method of scientific abstraction was used to characterize the religious economic behavior of the Ukrainian society through the principles of rationality, pragmatic motivation and equivalence of exchange. The method of systematic analysis revealed the connection between the religious economic behavior of the society and its economic development and concluded that a long time of formation of value orientations of social interaction, motivation to productive work in society, in particular under the influence of spiritual and religious factors.

Keywords: economic behavior, spiritual and religious factors, values, religious self-identification, socio-economic development, rationality, pragmatic motivation

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Одним із стратегічних пріоритетів розвитку України виступає інтеграція до Європейського Союзу, що зумовлює прийняття загальноєвропейських цінностей та критеріїв соціально-економічного розвитку. Європейський вектор розвитку української національної економічної системи вимагає всебічного та системного дослідження соціуму, зокрема аналізу чинників, які стимулюють або гальмують інтеграційні процеси. Особливу роль в процесі інтеграційного розвитку можуть відігравати нематеріальні чинники, а саме соціально-культурні, духовно-релігійні, тощо. Зазначені чинники тісно взаємопов'язані та взаємообумовлені, значною мірою впливають на людину (її поведінку) та суспільство в цілому – на цілераціональність та прагматичну мотивацію людини в суспільстві. Позитивний вплив соціально-культурних та духовно-релігійних чинників, скерований у напрямі консолідації суспільства та економічного середовища, може виявитись стимулятором додаткових передумов і можливостей економічної інтеграції України з країнами ЄС.

Важко не погодитись з тим, що консолідація українського суспільства під впливом соціально-культурних та духовно-релігійних чинників сприятиме розвитку та суспільному прогресу, а врегулювання відносин держава-церква на принципах плюралізму та демократії, імплементація українського законодавства в релігійній сфері згідно вимог європейського законодавства сприятиме інтенсифікації процесу інтеграції України до європейського співтовариства [1]. В різних суспільствах, в яких представлені самобутні цивілізації, мають власну релігійну картину світу, є спільні та альтернативні погляди на соціально-економічні процеси виробництва, розподілу, обміну і споживання, власне бачення (тотожне або відмінне) процесу праці та його визначення, розуміння сутності багатства і капіталу та принципів їх набуття і примноження, власні ціннісні орієнтири розвитку, усталені релігійні інструменти мотивування економічної поведінки [2, с. 578].

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми, що розглядається. Духовно-релігійні чинники, що мають вплив на економічну сферу буття людини, досліджуються науковцями сучасності і минулого, України і зарубіжжя.

У колективному дослідженні вчених кількох країн світу під назвою «Реформація: успіх Європи і шанс для України» (за редакцією сучасного американського економіста українського походження Р. Шеремети) [3], широко висвітлено вплив протестантизму (одного з найпоширеніших напрямів у християнстві) на економічний розвиток Західної Європи, зокрема користь дотримання біблійних принципів для формування високого рівня міжособистісної довіри, співпраці серед населення, пропагування здорового способу життя і його реалізацію. Також важливо в контексті дослідження звернутися до праці М. Вебера (відомого німецького філософа, соціолога та економіста минулого сторіччя, 1864-1920 рр.) «Протестантська етика і дух капіталізму», в якій автором досліджено історичні процеси формування економічної компоненти національного менталітету деяких країн Європи та проаналізовано вплив релігії на капіталістичний устрій суспільства, висунуто тезу щодо протестантської трудової етики як умови виникнення капіталізму [4]. Доцільно звернутися також до наукового доробку М. Туган-Барановського (відомого українського економіста, соціолога, політичного та державного діяча Української народної республіки, 1865-1919 рр.) та його праці «Психические факторы общественного развития», в якій наводиться результат дослідження впливу «релігійного культу» на розвиток виробництва [5, с. 8], «християнської релігії» – на формування «національного почуття» [5, с. 17-20]. В книзі сучасних українських науковців під назвою «Безпека держави: економічна, соціальна, релігійно-духовна» [2] (за загальною редакцією О. Власюка та А. Мокія) висвітлено релігійно-духовну складову зміцнення безпеки соціально-економічної системи суспільства. В колективній монографії «Соціально-філософські аспекти розвитку економіки, управління та освіти в умовах формування сучасного суспільства» [6] (за редакцією М. Іщенка) проаналізовано вплив соціорелігійних перетворень на економіку. Високо оцінюючи вклад вітчизняних та зарубіжних авторів у вирішення зазначених питань, слід сказати, що дослідження впливу духовно-релігійних чинників на економічну поведінку людей сучасного соціуму не втрачає своєї актуальності, особливо в умовах трансформації соціально-економічної системи в Україні, зокрема на шляху інтеграції до ЄС.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей духовно-релігійних чинників українського суспільства, які можуть впливати на економічну поведінку людей та економічний розвиток країни.

Виклад основного матеріалу. Духовно-релігійні відносини є важливим елементом сучасної системи суспільних відносин. Суспільні відносини виступають як взаємодія та зв'язки між окремими людьми або групами людей, що встановлюються в процесі їхньої спільної практичної та духовної діяльності; реалізуються як конкретні зразки поведінки або мотиви, що спираються на певні види соціальних норм. Релігійні відносини, які врегульовані релігійними нормами, можна вважати різновидом суспільних відносин в духовній сфері [7, с. 37]. Релігію не лише включено до системи суспільних відносин, а й породжено ними. Оскільки релігія постає як соціальний інститут, остільки стає можливим розглядати її функціонування в контексті соціальної системи, впливу на соціальну систему (а також на найважливішу її підсистему – економіку). В той же час економіка також є важливим суспільним інститутом. Тому наразі спостерігається активна взаємодія релігії та економіки. [8, с. 80-81].

На соціально-економічну поведінку людей певним чином впливає безліч інших різноманітних факторів (а духовно-релігійні – у тому числі). Визнаючи, що певні релігійні цінності та установки можуть сприяти розвитку економіки, необхідно зазначити, що релігійна мотивація повинна підкріплюватись дією інших факторів, сама

по собі вона не є самодостатньою [8, с. 82]. Можна навіть спробувати визначити «релігійну економічну поведінку», наприклад, як сукупність господарських дій особи чи групи людей, націлених на максимізацію своєї корисності, обумовлених релігійними нормами (вірою), коли раціональність, прагматична мотивація, відносини соціально-економічного обміну коригуються релігійним чинником – вірою, що обмежує або стимулює поведінку членів суспільства, а у підсумку – розвиток соціуму та його економіки. Спробуємо оцінити можливість впливу релігійних чинників на економічну поведінку окремих людей (чи групи людей) в сучасних умовах України.

Економічна поведінка членів соціуму на макрорівні (на рівні окремої країни, держави) представляється через відносини «держава-церква». З метою з'ясування особливостей таких відносин та для порівняння стану взаємин держави й церкви в Україні з іншими країнами, звернемось до звіту дослідницького центру Pew Research Center [9], в якому представлено результати аналізу релігійних змін та їх впливу на суспільство в усьому світі (аналіз включає 199 країн світу). Проаналізувавши в різних країнах світу конституції та основні закони, соціально-економічну політику урядів, загальну політику щодо релігійних груп, основні моделі державно-церковних взаємин, експерти центру Pew Research Center виділили чотири групи держав. До першої групи віднесено країни (таких країн у світі 43, що становить 22% від загальної кількості аналізованих країн), що мають офіційну релігію, затверджену у конституції або основному законі держави. В таких країнах серед населення перевага надається офіційній релігії, але на державному рівні не обов'язково надаються переваги цій релігійній групі над іншими. Разом з тим показово, що іслам є найпоширенішою релігією, яка має урядову підтримку: 27 країн (включаючи більшість країн Близького Сходу та Північної Африки) офіційно визнають та закріплюють іслам як свою державну релігію. Для порівняння: лише 13 країн (включаючи дев'ять європейських країн) позначають християнство чи певну християнську конфесію як свою державну релігію (зокрема, Норвегія, Данія, Нідерланди, Велика Британія). До другої групи (40 країн або 20%) відносяться держави з уподобаною релігією, де урядова політика спрямована на підтримку однієї (в деяких випадках більше однієї) релігійної групи, та ці групи отримують юридичну, фінансову або іншу практичну вигоду від партнерства з державою. В основному законі цих країн релігія може декларуватися (як «історична» або «традиційна»), а може не декларуватися. Більше того, у своїх конституціях ці держави закликають до свободи віросповідання, хоча на практиці надають перевагу «традиційним» релігійним групам. 40 урядів країн по всьому світу неофіційно віддають перевагу певній релігії, і в більшості випадків краща віра є гілкою християнства. (До країн, що мають «історичну» або «традиційну» релігію відносяться Росія, Білорусь, Польща, Фінляндія, Туреччина, Монголія та інші). До третьої групи (106 країн, 53%) відносяться ті держави, які не мають офіційної або уподобаної релігії. В цих країнах уряд прагне уникнути надання відчутних вигод одній релігійній групі над іншими. Наприклад, уряд США надає звільнення від сплати податків релігійним організаціям за правилами, що застосовуються однаково до всіх конфесій, таким чином переваги можуть надаватися багатьом релігійним групам. Як вже зазначено, таких країн у світі близько 100 (Швеція, Німеччина, Франція, Чехія, Австрія, США, Канада, Мексика), до них відноситься і Україна. Четверта група (10 країн або 5% від загальної кількості аналізованих країн) включає країни, які вороже ставляться до релігії та здійснюють дуже високий рівень контролю над релігійними установами або активно займають негативну позицію щодо релігії загалом. Деякі з цих країн можуть мати конституції, які проголошують свободу віросповідання, або лідери, які описують себе як прихильників

певної релігії, наприклад, ісламу. Тим не менше, їхні уряди прагнуть жорстко обмежити правовий статус, фінансування, духовенство та політичну діяльність релігійних груп. До цієї групи країн відносяться Китай, Куба, Північна Корея, В'єтнам та кілька колишніх республік Радянського Союзу (зокрема Казахстан, Киргизстан, Узбекистан).

Особливості впливу релігійних чинників на економічну поведінку на мікрорівні (вплив на індивідуальну свідомість) деякі науковці пропонують розрізняти на основі декількох відповідних моделей. Виділяють чотири моделі економічної поведінки особистості, сформованої під впливом релігійних чинників [тут і далі цитується за 2, с. 579]: прозахідна, консервативна, модернізована, екологічна. Прозахідна (перша) модель (або вестернізована), що характеризується цінностями, традиціями західнохристиянської цивілізації, які культивують ліберальні права та свободи особистості, формують прагматичні установки, раціоналізм і дисциплінованість (які формують своєрідне духовне ядро моделі). До цієї моделі поведінки можна віднести протестантизм. Саме країни-прихильники цієї віри, відповідно до досліджень [3], мають більш високий рівень економічного розвитку. Друга модель консервативна або самобутня (ортодоксальна) – притаманна так званим незахідним суспільствам, морально-етичні засади яких сформовані на основі релігійної трудової аскези, покірливого підпорядкування «правильному вченню». Ця модель економічної поведінки особистості притаманна так званим «чистим» віруванням: християнству (православна/католицька віра) та ісламу. Третя модель модернізована, адаптована, яка є результатом органічного синтезу ендегенних цінностей, релігійних традицій, які зазнають реінтерпретації, осучаснення адекватних до «викликів» часу засад ринкової економіки. Ця модель виникає через кризу ортодоксальної релігії, вона передбачає осучаснення першої або другої моделі економічної поведінки, формування відокремлених напрямів, конфесій і церков, більш адаптованих до сучасних соціально-економічних вимог розвитку особистості. Разом з тим, до цієї моделі економічної поведінки також відноситься протестантизм, що має найсильніші модерністичні тенденції тлумачення проблеми віри та розуму і пояснює суспільні зміни властивим для нього кардинальним індивідуалістичним суб'єктивізмом [11]. Четверта модель – екологічна, являє собою компроміс між розвитком економіки та збереженням стабільності екосистеми за умови інтенсифікації світогосподарських зв'язків на основі поєднання богословських поглядів та ідеї охорони природи і збереження довкілля [12]. Ця модель економічної поведінки притаманна майже всім релігійним організаціям та угрупованням, оскільки протягом всього періоду існування людства питання екологічності господарської діяльності не втрачають своєї актуальності [13, с.111-134].

Масштаби впливу релігійних чинників на економічну поведінку окремих людей (чи групи людей) в сучасних умовах певним чином визначаються також кількістю функціонуючих на території країни релігійних організацій. В таблиці 1 представлено інформацію про загальну кількість релігійних організацій відповідних конфесій в Україні за останні п'ять років (період з 2015 по 2019 роки, станом на 1 січня відповідного року). Додатково показники структури релігійних організацій в Україні представлено на рисунку 1. Відповідно до статистичних даних, кількість релігійних організацій в Україні за період 2016-2019 рр. зросла з 34183 в 2016 році до 35162 в 2019 році, або на 2,86 %. У структурі релігійних організацій найбільшу частку становлять православні організації – майже 55 %. На другому місці за показником частки в загальній кількості знаходяться протестантські організації (29 %), а на третьому місці – католицькі організації (14 %).

Таблиця 1

Релігійні організації в Україні за період 2016-2019 рр. (станом на 1 січня відповідного року): абсолютні показники, показники динаміки та структури

Релігійні громади	2016	2017	2018	2019
абсолютні показники, одиниць				
<i>ПРАВОСЛАВНІ</i>	18676	18879	18918	19209
з них				
- Українська Православна Церква (Московського Патріархату)	12334	12328	12348	12437
- Українська Православна Церква (Київського Патріархату)	4921	5114	5167	5363
<i>КАТОЛИКИ</i>	4733	4768	4812	4858
<i>ЦЕРКВИ СХОДУ</i>	29	30	30	32
<i>ПРОТЕСТАНТИ</i>	9799	9742	9880	10031
з них:				
- баптисти	2853	2803	2816	2816
- євангельські християни	349	350	355	371
- християни віри євангельської	2624	2599	2654	2693
- адвентисти	1082	1062	1063	1070
- лютерани	79	79	80	83
- реформати	128	128	129	129
- харизмати	1337	1367	1441	1496
- інші релігійні організації протестантів і протестантського походження	1347	1354	1342	1373
<i>Інші релігійні громади:</i>	946	882	997	1016
- юдаїзм	271	276	284	287
- іслам	229	242	254	265
- буддизм	58	59	62	63
- етноконфесійні релігійні організації	9	10	10	10
- нові релігійні організації язичницького спрямування	138	138	141	144
- нові релігійні організації православного, юдейського, орієнталістського та іншого походження	241	157	246	247
Разом релігійних громад в Україні	34183	34385	34637	35162
показники структури, % до загальної кількості				
<i>ПРАВОСЛАВНІ</i>	54,64	54,91	54,62	54,63
<i>КАТОЛИКИ</i>	13,85	13,87	13,89	13,82
<i>ЦЕРКВИ СХОДУ</i>	0,085	0,087	0,087	0,091
<i>ПРОТЕСТАНТИ</i>	28,67	28,33	28,52	28,53
<i>Інші релігійні громади</i>	2,77	2,57	2,88	2,89
Разом релігійних громад в Україні	100,00	100,00	100,00	100,00
показники динаміки, % до попереднього року				
<i>ПРАВОСЛАВНІ</i>	-	101,09	100,21	101,54
<i>КАТОЛИКИ</i>	-	100,74	100,92	100,96
<i>ЦЕРКВИ СХОДУ</i>	-	103,45	100,00	106,67
<i>ПРОТЕСТАНТИ</i>	-	99,418	101,42	101,53
<i>Інші релігійні громади</i>	-	93,235	113,04	101,91
Разом релігійних громад в Україні	-	100,59	100,73	101,52

Джерело: Розраховано та складено за [14, 15, 16, 17]

Кількість православних організацій майже у два рази перевищує кількість протестантських організацій та майже у чотири рази – кількість католицьких організацій. Збільшення кількості релігійних організацій протягом чотирьох років на 979 відбулося здебільшого за рахунок збільшення кількості релігійних організацій православ'я (на 533). Позитивною тенденцією досліджуваного періоду для українського соціуму є збільшення православних організацій, підпорядкованих Київському патріархату (їх кількість в 2019 році як порівняти з 2016 роком зросла на 442 організації). Але станом на 1 січня 2019 року кількість православних організацій, підпорядкованих Московському патріархату, більше ніж в 2 рази перевищує кількість організацій Київського патріархату.

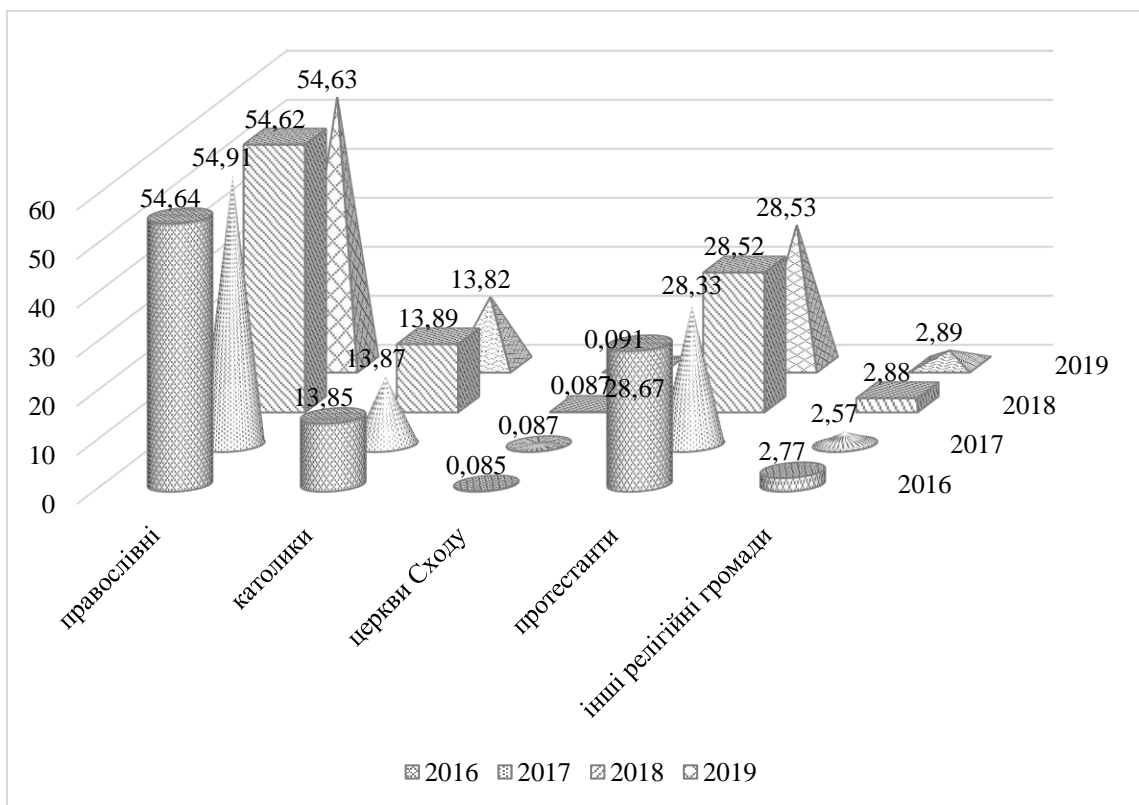

Рисунок 1 - Структура сукупності релігійних організацій в Україні впродовж 2016-2019 рр., % до загальної кількості

Джерело: Складено на основі [14, 15, 16, 17]

За результатами дослідження World Values Survey, в рамках якого в 2011 році проведено вибіркове опитування 1500 респондентів з різних регіонів України [18], визначено, що переважна більшість населення нашої країни (87,8 %) є віруючими, релігійними. Подібне дослідження проводилось також Київським міжнародним інститутом соціології в 2010 та в 2016 роках [19], у результаті якого виявлено, що 81 % респондентів (з 2014 осіб, що мешкають у 110 населених пунктах усіх областей України, окрім АР Крим та окупованої частини Донецької та Луганської областей) належать до певної релігії (таблиця 2).

За даними World Values Survey, відчувають себе релігійними 68,3 % опитаних, нерелігійними - 26,9%, атеїстами – 4,8%. За даними Київського міжнародного інституту соціології, 10,4% опитаних громадян не належать до жодної релігії; 22% опитаних хоча й не відносять себе до певного віросповідання, але вважають себе віруючими.

Таблиця 2

Релігійна самоідентифікація населення України

За даними World Values Survey, 2011 р.		За даними Київського міжнародного інституту соціології, 2016 р.	
належність до релігії	відсоток респондентів	належність до конфесії або церкви	відсоток респондентів
Ніяка	14,9	Українська православна церква (Київський патріархат)	45,7
Православ'я	73,2	Українська православна церква (Московський Патріархат)	13,3
Греко-католицизм	1,8	Українська автокефальна православна церква	0,8
Римо-католицизм	6,2	Греко-католицька церква	5,9
Євреї/іудаїзм	0,4	Римо-католицька церква	0,7
Мусульманство	0,6	Протестантські християнські церкви	1,0
Буддизм	0,3	Мусульманська	0,2
Хінді	0,2	Віруючий, але не належу до жодної конфесії (з перерахованих вище)	22,0
Баптизм	0,1	Невіруючий, атеїст	5,4
Свідки Єгови	0,3	Інша відповідь	1,3
Адвентизм	0,1	Важко сказати / Не знаю	3,7
П'ятидесятництво	0,1		
Протестантизм	1,8		

Джерело: Складено на основі [18; 19]

Фахівці вважають, що українському суспільству притаманний такий тип релігійної економічної поведінки, що характеризується морально-етичними засадами сформованими на основі релігійної трудової аскези, покірливого підпорядкування «правильному вченню» церкви, непідвладності долі людини, сформованою культурою бідності. Поведінка українського соціуму передбачає споглядально-пасивну участь людини у власних успіхах, здобутках і поразках у бізнесі [20, с. 9], вона характеризується цитатою «легше змиритися із своєю безпорадністю, коли знаєш, що все в руках якоїсь всемогутньої істоти, чию милість можна заслужити, слідуючи жорстким і передбачуваним правилам поведінки» [21, с. 48], тобто перекиданням відповідальності за своє існування на всемогутні всевишні сили. Раціональність релігійної економічної поведінки передбачає максимізацію вигоди і мінімізацію витрат від покірливого підпорядкування «правильному вченню» церкви. При цьому прагматичною мотивацією соціуму є наявність роботи і доступ до мінімуму благ, необхідних для існування, оскільки православна християнська релігія, що домінує в Україні, обіцяє максимум благ після смерті (максимально вигідний результат діяльності), чого можна досягти лише терпінням і обмеженням своїх потреб. Тому основна маса населення – терплячі. Прагматичність релігійної економічної поведінки передбачає свідоме слідування вченню церкви щодо необхідності терпіння та непідвладності долі людині. При цьому слід взяти до уваги, що церква вчить обмежувати свої потреби, що зростають кількісно і якісно, чому і підпорядковується раціональність. Відносини соціально-економічного обміну в межах релігійної поведінки передбачають впорядковані дії людини щодо прагматичного отримання винагороди за свою діяльність. Саме тут виникає проблема співвідношення цінностей українського і європейського соціуму, цінностей виживання і цінностей свободи,

обумовлених релігійним чинником. Зміна цінностей – це еволюційний процес, в ході якого «природний відбір» проходять ті цінності, що у найбільшому ступені придатні для життя в конкретних життєвих умовах. Цей відбір відповідає закону еволюції: зберігаються і отримують поширення ті цінності, які виявляються найбільш ефективними в обставинах, що склалися. Цей еволюційний принцип призводить до двох результатів. По-перше, переважаючі ціннісні орієнтації відповідають переважаючим життєвим умовам. По-друге, коли життєві умови змінюються, ціннісні орієнтації, як правило, змінюються слідом за ними, але тільки через дуже тривалий час, що необхідний для усвідомлення мінливих умов існування і для експериментування з новими життєвими принципами, що виявляє серед них ті, які краще відповідають новій ситуації [21, с.43].

Висновки. Саме релігія у поєднанні із суспільними етичними та культурними традиціями формує ціннісні орієнтири суспільної взаємодії, мотивацію до продуктивної чесної праці, характер споживання, тобто формує стандарти та принципи, з огляду на які, людина зокрема та соціум загалом здійснює вибір та приймає рішення щодо власного існування і розвитку. Вивчення потенціалу соціально-економічних процесів за рахунок особливостей релігійно-духовних якостей українського соціуму сьогодні набуває особливого значення. Зміна ціннісних орієнтацій, формування культури щасливої, успішної нації, може активізувати соціум, перетворити його на активного творця власного майбутнього, сформувавши відповідальність за власні успіхи, здобутки та поразки в господарській діяльності.

Перспективами подальших досліджень є виявлення культурних особливостей економічної поведінки українського соціуму, методів їх корекції за допомогою інституційного проектування соціально-економічного розвитку суспільства у короткостроковому і довгостроковому періодах, дослідження суперечностей економічної поведінки з урахуванням таких інституційних норм, як довіра, відповідальність, емпатія, легалізм, безпека.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мокій А. І. Щурко У. В. Духовні чинники соціально-економічного розвитку в умовах викликів глобалізації. Вісник Донецького національного університету, Серія В: Економіка і право. 2011. Спецвип. Т. 1. URL : <http://www.stattionline.org.ua/ekonom/64/8951-duxovni-chinniki-socialno-ekonomichnogo-rozvitku-v-umovax-viklikiv-globalizaci%D1%97.html>.
2. Безпека держави: економічна, соціальна, релігійно-духовна / За загальною редакцією д.е.н., проф., члена-кореспондента НАН України О.С.Власюка, д.е.н., проф. А.І.Мокія. Львів: Апріорі, 2013. 836 с.
3. Реформація: успіх Європи і шанс для України: колективна монографія за редакцією Романа Шеремети та Ольги Романенко / Р. Шеремета, О. Романенко, В. Сміт [та ін.]; Університет менедж. освіти. К.: Самміт-Книга, 2017. 256 с.
4. Вебер Макс Протестантська етика і дух капіталізму / пер.з нім. Олександр Погорілий. К. : Наш формат, 2018. 216 с.
5. Туган-Барановский М. И. Психические факторы общественного развития. *МирБожий*. СПб. 1904. №8. С. 2-28.
6. Соціально-філософські аспекти розвитку економіки, управління та освіти в умовах формування сучасного суспільства : монографія / За ред. Іщенка М.П., Пантелєвої Н.М., Руденка І.І. Черкаси : вид-во ПП Чабаненко Ю.А., 2017. 473 с.

7. Пайда Ю. Ю. Право та релігія як регулятори суспільних відносин: суперечності доктринального характеру. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. №1. С. 36-46.
8. Цырендоржиева Д. Ш., Багаєва К. А. Религия и экономика: проблема методологических подходов. *Вестник Бурятского государственного университета*. 2018. № 3, Т.1. С. 79-81.
9. Many Countries Favor Specific Religions, Officially or Unofficially. Islam is the most common state religion, but many governments give privileges to Christianity. 2017, 3`Oktober/. URL : <https://www.pewforum.org/2017/10/03/many-countries-favor-specific-religions-officially-or-unofficially/>.
11. Віра і розум – двоє крил людського духу. Матеріали наукового колоквиуму по енциклопедії папи римського Івана Павла II «Віра і розум». К.: Світ знань, 2001. С. 197-198.
12. The Alliance of Religions and Conservation. URL : <http://www.arcworld.org/>.
13. Фюкс Р. Зеленая революция: Экономический рост без ущерба для экологии / Ральф Фюкс ; Пер.с нем. М.: Альпина нон-фикшн, 2016. 330 с.
14. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2019 року. URL : https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2019/75410/.
15. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2018 року. URL : https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr_2018/70440/.
16. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2017 року. URL : <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2017/67269/>.
17. Релігійні організації в Україні станом на 1 січня 2016 року. URL : <https://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2016/63055/>.
18. WV6_Results Study # Ukraine 2011_v20180912. URL : <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>.
19. Релігійна самоідентичність і молитва в Україні. Аналітичний звіт. URL : https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20161807_religion/UKR%20Report%20on%20Religion%2018.07%20KIIS%20revised.pdf.
20. Возьний К.З. Економічна поведінка людини та її ментальні мотиви. *Актуальні проблеми економіки*. 2009. № 5(95), С.3-15. URL : <http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/6437/1/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0%20%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8.pdf>.
21. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. М.: Новое издательство, 2011. 464 с.